

Doprinosi Ibn Halduna sociološkom proučavanju naselja

Dr Vojislav Đurić

Vali al-din'Abd al-Rahman Muhamed al-Hasan Ibn Haldun (1332—1406 Tunis) jedna je od najsnažnijih ličnosti arapske kulture, mislilac koji je — po nepodeljenim ocenama — značajno zadužio istorijsku i ekonomsku nauku, a nema sumnje da je i jedan od preteča sociologije, pa i istorijskog materijalizma kao kapitalnog sociološkog teorijskog sistema.¹ Ali, dok je ova izuzetna ličnost po svojim zaslugama dosta procenjivana i ocenjivana u istorijskoj i ekonomskoj nauci, pa i u filozofiji, sociolozi joj još nisu posvetili dužnu pažnju. U sociološkim udžbenicima i u nas i u svetu za Haldunova naučna shvatanja društva i društvenih pojava ostavlja se jedva nekoliko pasusa, uprkos tome što je »značajniji mislilac u društvenim naukama Srednjeg veka« i što je dao »prvo naučno shvatanje društva« (Mandić), što je izgradio celovit sistem shvatanja društva na naučnim osnovama (Lukić), itd. Savremena sociologija treba, dakle, da tek »otkrije« Ibn Haldunov opus zlatnih ideja. I dok čekamo na takve poduhvate na generalnom planu (koji su — mora se priznati — značajno otežani jezično-kulturnim barijerama), nema prepreka za analiziranje Haldunovih doprinosa nekim posebnim sociološkim disciplinama, posebno sociologiji naselja.

O Ibn Haldunu kao jednom od preteča sociologije naselja u nas se posebno malo pisalo,² mada je svakome iole dobrom poznavaoocu njegova najboljeg sociološkog dela — *Mukadime* — jasno da je upravo centralna kategorija Haldunovog teorijskog sistema (*'umran*) ujedno i ključni pojam jedne marksistički zasnovane teorije o ljudskim naseljima.

¹ Vidi A. Fijamengo: *Osnovi opće sociologije*, Sarajevo, 1962, str. 25; O. Mandić: *Uvod u opću sociologiju*, Zagreb, 1960, str. 361; R. Lukić: *Osnovi sociologije*, Beograd, 1962, str. 88; takode i strane autore, G. H. Bousquet: *Les textes sociologiques et économiques de la Muqadduna*, Paris, 1965; E. Gellner: »From Ibn Khaldun to Karl Marx«, *Political Quarterly*, 32/1961, pp. 385—392, itd.

² Ovakvo gotovo marginalno skretanje pažnje nalazimo kod C. Kostića: *Sociologija sela*, Beograd, 1969, str. 21.

Zadatak je ovoga rada da izloži i analizira upravo one delove Haldunove socijalne teorije koji se predmetno uključuju u interesovanja sociologije naselja. Cilj nam je da pokažemo i dokažemo kako su mnoga »savremena« shvaćanja socijalne fenomenologije ljudskih naselja puka razrada Haldunovih izvornih ideja, i kako tom misliocu moramo naći adekvatnije i potpunije mesto u hijerarhiji zaslužnih za našu disciplinu. Pre toga ćemo se sasvim kratko upoznati s Haldunovom opštesociološkom teorijskom koncepcijom.

Počevši kao istoričar s instinktom sociologa, Haldun je nakon nekoliko istorijskih traktata o Arapima, Berberima i drugim susednim narodima, zaključio da je pojedinačni-hronološki metod istorijskog istraživanja veoma sakat, da se omogućava uzdizanje u visine opštega, te da je »klasična« istorijska nauka dakle nedostatna za celovito obuhvatanje i objašnjavanje društvenih zbivanja. Radeći na *Knjizi o opštoj istoriji* (Kitab al-ibar), u kojoj često odlazi u sociološke digresije upravo da bi dosegao idealno-tipološku uopštenost) što je eminentno sociološki saznajni metod), Haldun simultano piše i jedno drugo posebno delo, koga naziva *Mukadima* (što ad literam znači: uvod, prolegomene i sl.), a koga kontekstualno treba shvatiti kao *Uvod u novu (društvenu) nauku*.³ Mukadima je zapravo eksplikacija teorijskih postavki od kojih Haldun polazi u *Knjizi o opštoj istoriji*, a te postavke su zahtev za konstituisanjem jedne nove društvene nauke. Polazeći od toga da je istorijska nauka njegova doba jednostrana (jer je iscrpljuje u detaljnim deskripcijama hronologije događaja bez traganja za opštim odlikama istorijskih zbivanja), Haldun dolazi do ideje o potrebi konstituisanja jedne sintetičke filozofsko-istorijsko-ekonomske nauke, koju naziva *novom naukom* ('ilm mustanbat al-naš'a), a koja treba da bude »nauka o suštini društvenih zbivanja«.⁴ I dok čista istorija treba da prati hronologiju istorijskih događaja, »nova nauka« ima za zadatak da teorijski objasni strukturalne društvene uslove koji su istorijski dinamični, ili preciznije (. . .) *da nam omogući shvatanje društvenog stanja čoveka, tj. 'umrana, i da nas upozna s pojavama koje se unutar 'umrana prirodno povezuju, zatim sa varvarizmom, odumiranjem običaja, porodičnom i plemenskom svešću, razlikama koje jedan narod čine nadmoćnim u odnosu na druge i koje vode rađanju dinastija i carstva, da nas upozna s razlikama ljudskih položaja, zanimanjima kojima se ljudi bave, uslugama, zanatima od kojih ljudi žive, naukama, umetnostima i, konačno, sa svim onim promenama koje se u prirodi društva odvijaju na prirodan način.*«⁵ Ukratko, zadatak je te nove, posebne i nezavisne nauke ('ilm mustakil binafsih), proučavanje *'umrana čovekovog* (al-'umran al-bašari) u celini društvenih pojava; »nova nauka« je nauka o 'umranu.⁶ To je zapravo sociologija u današnjem smislu reči.

Ovde se postavlja pitanje što je to *'umran*, što pod njim Haldun podrazumeva?

U savremenom arapskom jeziku ovaj je izraz sinonim za »kulturu« i »civilizaciju«, ali se u Haldunovo doba njime označavala još i »naseljenost«. Ne-

³ U zabludi su dakle oni koji *Mukadimu* smatraju uvodnim poglavljem i integralnim delom *Knjige o opštoj istoriji*.

⁴ *Mukadima*, Bejrut, (der el Machreq Publishers), 1967, pp. 3. i 62.

⁵ *Isto*, str. 57.

⁶ *Isto*, str. 62.

⁷ H. Simon: *Ibn Halduns Wissenschaft von der menschlichen Kultur*, Leipzig, 1959.

arapski proučavaoci *Mukadime* često olako i ponešto ishitreno prevode ovaj termin kao »kultura«⁷ ili »civilizacija«,⁸ čime naravno čine lošu uslugu samom Haldunu. No on gotovo kao da je predosećao buduća neshvatanja pa je raščišćavanju ovoga pojma poklanjao mnogo prostora.

Izraz *'umran* Haldun koristi čas samostalno, čas u spoju s atributima *badv* ili *badava* i *hadara*. U prvom slučaju *'umran* mu je sinonim za *ljudsko društvo* (idtima albašari),⁹ a u drugom za *ljudske zajednice* — seoske, odnosno primitivne (*badv*, *badava*), i gradske, odnosno razvijene (*hadara*). Ali nadalje Haldun govori da pod *'umranom* ne podrazumeva samo seoske i gradske zajednice već sve ljudske zajednice, počevši od najmanjih — kao što su to stambene (al-tasakum) ili radne (al-tanazul), sve do velikih ljudskih naselja (*misr*), koja omogućavaju zadovoljavanje ljudskih potreba na društvenoorganizovan način.¹⁰ Proizlazi da je Haldun po pojmom *'umran* podrazumevao *ljudske društvene zajednice* u najširem smislu reči, dakle i *Gemeinschaft* i *Gesellschaft* istovremeno. Već iz ovoga je vidljivo da Haldun posebno akcentira interesovanje »nove nauke« za lokalne ljudske zajednice — sela i gradove.

Razmotrimo sada i drugi ključni pojam Haldunove socijalne teorije — *'asabiju*.

»Čovek je — veli Haldun — društveno biće po prirodi« (al-insan medani bi-l-tab),¹¹ a prirodnu osnovu njegove društvenosti čini *'asabija* — socijalna potreba. Ona nije instinktivan poriv, kako neki misle, već je istinska ljudska potreba uslovljena ambijentalnim, demografskim i ponajviše ekonomskim činiocima, pa je dakle, u istorijskom smislu, stečena. *'Asabija* ne samo da uvlači ljude u društveni život već stvara u njih i *jedinstvenu društvenu svest*, svest o pripadanju zajednici.

Haldun zapravo tretira čoveka kao neponovljivo prirodno biće, koje se ne odlikuje samo *'asabijom* već i mnoštvom drugih odličja, od kojih su najvažnija:¹²

1. *razum* — pomoću koga čovek razvija govor i nauku;
2. *ruka i oruđa* — pomoću kojih čovek razvija delatnosti;
3. *autoritet* — pomoću koga čovek nameće svoju volju i izražava moć;
4. *život u zajednici* — koji čoveku omogućava razvijanje društvene podela rada, stvaranje civilizacije i kulture, te intergeneracijsko prenošenje njihovih tekovina.

I ne samo to da su lokalne ljudske zajednice, tj. naselja (*almedina*), specifikum ljudskog roda (jer »čovek je biljka koja ne cveta izvan al-medine«),¹³ već one bitno uplivišu na formu i intenzitet *'asabije*. Time je Haldun ukazao ne samo na značaj lokalnih ljudskih zajednica kao segmenata globalnog društva, već i na njihovu društvenu ulogu u istorijskoj perspektivi.

Već iz ovoga je vidljivo da od svih ljudskih i društvenih tekovina Halduna fenomenološki najviše zanimaju *naselja*. To je još vidljivije izraženo i u sadr-

⁸ F. Rosenthal: *The Muqaddimah — An introduction to History*, London, 1958.

⁹ »Seti se da sam već ranije zaključio da je ljudsko društvo nužno i da je ono samo *'umran* o kome ovde govorim«. (*Mukadima*, op. cit., str. 71.).

¹⁰ *Isto*, str. 60.

¹¹ *Isto*, str. 69.

¹² *Isto*, str. 68.

¹³ *Isto*, str. 69.

žaju njegove *Mukadime*, u kojoj su dva poglavlja od ukupno šest posvećena razmatranjima socijalnih sadržaja sela i gradova.¹⁴

Upoznajmo se sada s Haldunovim pogledima na ljudska naselja i njihovu društvenu ulogu; time ćemo ujedno moći da ocenimo i Haldunove doprinose laganom izrastanju tada nepostojeće sociologije naselja.

* * *

Društveni oblici ljudskoga života se, kako rekosmo, po Haldunu primarno ispoljavaju kroz lokalne zajednice, tj. naselja. Ekonomski su činioci (posebno uslovi za razvoj društvene podele rada) ti koji primarno određuju da li će ljudi živeti u *primitivnim lokalnim zajednicama* — selima (al-badv) ili u *civilizovanim lokalnim zajednicama* — gradovima (al-hadar).¹⁵

S promenom ekonomskih uslova svakako dolazi i do promena u opštem karakteru naselja, pa je — prema Haldunu — istorijsko prerastanje sela u grad, primitivne u civilizovanu zajednicu, neminovan proces koji se začinje uvek onda kada jedna seoska (primitivna) zajednica — inače naslonjena na agrarne oblike proizvodnje, počne da prelazi ne neagrarne oblike proizvodnje (al-sana' i), podstaknuta specifičnom potrebom svake nove ljudske generacije da teži ka zadovoljavanju svojih postojećih potreba na nov način, kao i razvijanju sve novih i novih potreba. Ovo neslućeno proširuje društvenu podelu rada, a ona opet nove promene u kvalitetu zadovoljavanja postojećih i razvitku novih potreba, i tako *ad infinitum*. Dakle, ljudske se zajednice istorijski *neumitno* kreću od nerazvijenih — primitivnih, seoskih, od razvijenih — civilizovanih, gradskih zajednica, ili — bolje rečeno, od *plemenskih* (koje su bez striktnih naseobina), preko *zemljoradničkih* (koje žive u seoskim naseljima), do nepoljoprivrednih zajednica (koje žive u gradskim naseljima). Ovo je ne samo istorijski proces na najopštijem nivou, dakle opšta istorijska tendencija, već i životni ciklus svakoga, jednom već zasnovanoga naselja ponaosob.

Interesantno je videti kako Haldun oslikava početni i završni tip navedene evolucije.

Još u prvom delu *Mukadime* Haldun dosta iscrpno opisuje seosku zajednicu (*'umran badavi*). On kaže: »Jedan od oblika u kome se *'umran* izražava jeste selo (badavi). Ovaj se umran razvija u geografski marginalnim područjima (al-davahi), na brdima i planinama i u nomadskim aglomeracijama (hial) koje se nalaze u stepama (al-kifar), te u pustim oazama (atraf alrimal).¹⁶ Seoske zajednice i naselja se dakle začinju u najpovoljnijim prirodnim uslovima za razvoj agrarnih aktivnosti (brdski kraj, oaza, stepa), dok su za gradska naselja ovakvi uslovi nepovoljni. Zašto?

Podsetićemo da Haldun — polazeći od ljudskih potreba i mogućnosti da se one zadovoljavaju, te od društvene podele rada koja određuje kako razvoj potreba tako i njihovo zadovoljavanje — u selima i gradovima vidi dijame-

¹⁴ Haldunova *Mukadima* je podeljena u sledeća poglavlja: *Uvod u uvod*: definisanje *'umrana* kao osnovnog pojma »nove nauke« i određivanje njenih zadataka; *I. Poglavlje*: o društvu uopšte, njegovim vrstama i uticaju demografskih, geografskih i ekonomskih činilaca na njega;

II. Poglavlje: o primitivnim (nomadskim) i seoskim zajednicama;

III. Poglavlje: o vlasti, državnom uređenju i institucijama;

IV. Poglavlje: o gradskim zajednicama i razvijenim civilizacijama;

V. Poglavlje: o ekonomskim pojavama u društvu (delatnosti, zanimanja, podela rada, prihodi);

VI. Poglavlje: o kulturnim pojavama u društvu (jezik, nauka i obrazovanje).

¹⁵ *Isto*, str. 211.

¹⁶ *Isto*, str. 67.

tralno suprotne »ljudske generalizacije«, tj. neke vrste specifičnih društvenih karaktera koji se međusobno bitno razlikuju po načinu života.¹⁷ Bavi li se netko zemljoradnjom — piše Haldun — sadiće i sejaće; drugi će uzgajati ovce, koze, krave, pčele i razne vrste svilenih buba, kako bi povećavanjem proizvodnje umnožavao i kapital. Ali takvom životu od poljoprivrede, baziranom na *uzgajanju*, odgovara isključivo vezanost za seosko područje (al-badw) koje — za razliku od gradskoga (al-havadir) — nužno obuhvata goleme i slobodne zemljišne površine: zemljišta za setvu, oranice, pašnjake za stoku itd. Ovo s jedne strane, čini seosko naselje prostorno razuđenim, a s druge strane seoske stanovnike svrstava u osobit društveni tip (»seosku generaciju«), tip koji se karakteriše specifičnim načinom života i specifičnim zadovoljavanjem potreba, posebno prehrambenih i stambenih. Kvalitet toga života je loš, bolje reći primitivan, jer poljoprivreda (koja se bazira na »slabačkim izvorima« — ma' aš al-mustad' afin) ne obuhvata neagrarnu privrednu delatnost, te seoski stanovnici uspevaju do podmire samo elementarne životne potrebe (al-darurijat).

Međutim, Haldun ovde ima na umu najprimitivniju podvrstu seoskih zajednica, što znači da on jasno inzistira na postojanju seoskih zajednica različitoga stupnja razvoja. Ovaj razvoj — sugerira Haldun — najlakše ćemo »operacionalno« raspoznati ako posmatramo stambene objekte u selu; oni »indiciraju« stepen bekstva seoske zajednice od zaostalosti, primitivizma i bede. Uočimo li dakle u jednom naselju šatore — reč je o privremenim skloništima ubogih nomada; ako su habitacioni objekti statični i načinjeni od čvršćeg materijala, ali u »prirodnom stanju« (recimo pećine, zemunice i sl.) reč je o tek naseljenim zemljoradnicima koji žive bedno; ako se pak stanovanje odvija u grupisanim kućama oblika samara (kura), što je karakteristično za berbere-nomade, onda je reč o nešto razvijenijoj seoskoj zajednici, itd.¹⁸ Suprotno tome, oni koji žive od uzgoja stoke, a nikada ne menjaju boravište (zu'an fi-l-aglab), nastoje da se nasele oko pasišta i vode koja je potrebna stoci. To su *šavije* — uzgajivači rogate marve, koji ne zalaze u pustinjske oblasti jer traže dobre pašnjake, i *veliki kamilari* — kojima i po klimi i po vegetaciji kao stanište najviše pogoduje pustinja. Prvima odgovara jedan tip sela, drugima drugi; prvi se susreće kod berberskih, turskih i slovenskih naroda, drugi kod arapskih i kurdskih naroda. I dok je kvalitet života seljaka — šavija, mada pastoralan, ipak visok, dotle je — zaključuje Haldun — život velikih kamilara jadan: nasebine su im primitivne, a civilizacija »pustinjska«.

Sve u svemu, ipak *svaka* seoska zajednica, u poređenju makar i s najzaostalijom gradskom, zahvaljujući združenom dejstvu ekonomskih, geografskih i demografskih činilaca, pripada primitivnoj civilizaciji. Seoska zajednica je zapravo »civilizacija poljoprivrede«, i baš zato što je poljoprivredna proizvodnja nedovoljna za kvalitetnije ljudsko življenje i što je i njen razvoj pod uticajem većih gradskih centara (potražnja provijanta), svaka seoska zajednica nužno koegzistira i komunicira s gradskom i uopšte s razvijenijim ljudskim zajednicama. Vremenom se ova koegzistencija pretvara u rivalitet, pri čemu selo polagano poprima gradska oblička, sve dok se potpuno ne obezlič i ne postane i samo grad. Ovo je nužan istorijski proces, uprkos činjenici

¹⁷ Isto, str. 210.

¹⁸ Isto, str. 212.

što je »(...) seoska zajednica starija od gradske i njoj imanentna; sela su kolevke svih ljudskih naselja, a veliki gradovi su samo njihova deca.«¹⁹

Ovde nam Haldun skreće pažnju barem na dva istorijski nužna fenomena koji izuzetno interesuju sociologiju naselja: *sukob selo-grad* i *prerastanje sela u grad*. Otuda možemo smatrati da je Haldun uočio dijalektičko protivurečje sela i grada i ujedno video razrešnicu te napetosti, razrešnicu koja nema formu *blitz-kriega*. Jer, pretvaranje sela u grad je miran i spor proces, koji zahteva duža vremenska razdoblja i potrebno je ogromno vreme da »gradsko« prožme sve sfere sela — zaključuje Haldun. Sve to počinje nekako naivno. Kako bogatstvo i viši životni nivo zavise od razvijenosti društvene podele rada, a ova ima veće šanse što je naselje »gradskije« (jer tek razvijeni grad može da razvije kulturu koja povratno deluje na povećanje kakvoće materijalne baze), tako seoski stanovnici sve više zavide gradskim (čak ih i mrze), a čak se dešava da se nakon povremenih poseta gradu — vremenom trajno u njega preseljavaju. Zato — kaže Haldun — dobar deo gradskog stanovništva čine sami doseljenici iz sela.²⁰

Ovim Haldun skreće pažnju kako na fizičku dimenziju urbanizacije (ruralni eksodus), tako i na postojanje seosko-gradskog kontinuuma. Jer, napominje on zbog postojanja transfera življa selo-grad i opšti prelazak iz seoske u gradsku zajednicu nije nagao već postepen, pa se može reći da »čistog« grada i sela nema na kugli zemaljskoj. Kada posmatramo naselja, ona nam se samo u mislima grupišu u tri karakteristična tipa: a) *donji* (seoce u blizini grada), b) *srednji* (gradić, varošica), i c) *gornji* (grad); međutim, postoje i međuprelazni oblici (zaseok — haj, podgradić — misr i veliko gradsko naselje — aktar umran), pa i »nečisti« oblici.²¹

Za savremene istraživače ruralnog eksodusa veoma je zanimljivo da se Haldun ne zadržava samo na ekonomskim momentima kao opštem ključu za razumevanje ovoga složenog društvenog procesa. Činjenica je da u gradu ljudi bolje i udobnije žive, ali taj kvalitet životnog standarda nije isključivo proizvod ekonomskih uslova, već i svojevrsnog kulturnog obrasca. Naime, ljudska socijalna potreba — *'asabija*, prema Haldunu, značajno varira u zavisnosti od toga da li ljudi žive u seoskoj ili gradskoj zajednici. Dok je u selu *'asabija* distribuirana prema biološkom uzrastu, i to askriptivno (deca, omladina, odrasli, starci) — čime se po cenu gubitka individualnih sloboda odražavaju moralne i običajne norme, dotle je gradski čovek slobodan u izboru kako onih s kojima će se družiti ili udružiti, tako i ciljeva kojima će težiti, ali je zato i manje moralan od seljaka i manje od njega altruistički raspoložen. Ali — kaže Haldun — baš je ta gradska sloboda atraktivna za mlade seoske naraštaje, pa je upravo omladina ta koja najmasovnije »beži« u grad, usled čega gotovo svaki grad ima mlađe stanovništvo od seoskoga, a svako selo ima problem staraca. Najzad, sve ima cenu: gradska je sloboda paradoksalno praćena anonimnošću i usamljenošću ličnosti, te opštom obesprirođenošću ambijenta (jazhuru adjzuh va jaftadihu fi-stitanih).²²

¹⁹ Isto, str. 213—214.

²⁰ Isto, str. 214. Haldun je ovo i iskustveno proveravao kroz neku vrstu intervjua. On napominje da je mnoge građane pitao o tome da li su rođeni u gradu ili su se u njega doselili, te kakvo je njihovo socijalno poreklo.

²¹ Isto.

²² Isto, str. 258.

Ovakvim zaključcima, koji su u nekim elementima vanredno slični ponekom savremenom pesimističkom jadikovanju nad sudbinom grada, Haldun je anticipirao i dekartovski pokret »povratka prirodi«. Za njega je selo »carstvo prirode« (al-fitra al-ula), a seljaci su puni vrlina (al-hajr), dok su građani »pokvareni« i izveštačeni.²³ Argumentaciju za ovakve tvrdnje Haldun bazira na društveno-ekonomskim razlikama sela i grada, koje snažno oblikuju i druge razlike između njih, kao i razlike između seljaka i građana. Smatra da život u prirodnom miljeu, sa prirodnim bićima (biljke i životinje), čini i ljude prirodno čistim: »ljudi koji ne znaju za luksuz (al-taraf) i borbu za njega — veli Haldun — svu decu rađaju sa prirodnom nevinošću ('ala-l-fitra).«²⁴ Međutim, razvoj sa sobom nosi zlo: ljudi se počinju brinuti o svojini i njenoj zaštiti, i tada izbija na videlo njihova natprirodna priroda.²⁵

Uprkos takvoj oceni Haldun dosta pažnje posvećuje i sociološkoj analizi gradova.

»Jedan od oblika koji 'umran obuhvata jeste grad (hadari); 'umran je rafiniran tek u velikim prestonicama (amsar), prigradskim naseljima (kira'), varošima (mudun) i gradskim četvrtima (hadašir), koji pospešuju njegov razvoj (...).«²⁶ Nešto kasnije Haldun opet tvrdi da tek u gradskim okvirima ljudska zajednica ima neophodnu sigurnost, dok se izvan gradskih zidina razvija seoska zajednica. Demarkaciona linija između seoskog i gradskog je prvenstveno fizička; gradski zidovi su ti koji dele selo od grada, ali se grad od sela ne razlikuje samo po toj fizičkoj dimenziji već i po denaturisanosti svoga životnog miljea. No to nije sve. Haldun navodi i druge specifične odlike grada (demografsku koncentraciju, viši nivo obrazovanja itd.), među kojima posebno akcentira *viši životni nivo*, tj. »civilizaciju luksuza« ('umran al-taraf). Grad, veli on, nije ništa drugo do »prečišćeni luksuz« (tafanuh fi-l-taraf), odlični društvenik neagrarnе proizvodnje. »U svakoj od njegovih dimenzija razvija se specijalizacija, kvalitet, otmenost. On stvara, umnožava i diverzifikuje kako ritmove ljudskih potreba tako i uživanja u ugodnom životu u okvirima luksuza (...).«²⁷

Ovakvo povezivanje gradskog načina života sa *de luxe obeležjima* ne znači međutim da se Haldun vrednosno opredeljuje za gradska naselja. Štaviše, Haldun drži da je gradsko naselje enormno žigosano negativnostima, posebno protivurečnostima koje rezultiraju napetostima, i neprekidnim promenama i nesigurnošću. Živeti u gradu znači živeti u promenama. A kako su te promene najčešće prebrze — eto društvene dezorganizacije! Zašto se to dešava?

Još jednom ćemo podvući da Haldun zadivljuje kao istorijski materijalist kad tumači društvene promene, pa i promene u biću grada. On polazi od toga da je gradski stanovnik biće potreba, instinkata i osećanja koja prirodno teži ugodnosti i sreći, te da radi toga to biće otkriva i pronalazi sve novija sredstva za zadovoljavanje svojih aspiracija. Ovime se, smatra Haldun, ne odlikuju samo građani već sva ljudska bića uopšte, ali građani posebno, što i čini da su gradska naselja poletna i en général progresivnija. Tek u gradu se uspešno i brzo razvijaju nove potrebe (tilka-l-hagat) koje vremenom po-

²³ Isto, str. 215.

²⁴ Isto, str. 218.

²⁵ Isto, str. 218—219.

²⁶ Isto, str. 211.

²⁷ Isto.

staju »neophodne« (darurat), i tek je grad pogodan okvir za »inventivne napore« ljudi (lima jad'u ilajhna). Ovakve intencije gradskih stanovnika imaju za posledicu širenje društvene podele rada i, posledično, bujanje ekonomske utakmice. Kako se ekonomska utakmica najviše razvija u sektoru materijalne proizvodnje (brzina, kvalitet i sl.), roba lako doseže nivo luksuza. A kada se proizvođači robe izjednače u produktivnosti i kvaliteti proizvoda, onda se utrkuju u stvaranju novih — do tada nepoznatih proizvoda, itd.

Gradska zajednica leži na zanatstvu (al-sana'i) i trgovini (al-tigara), a to prema savremenoj terminologiji znači na »tercijaru«.²⁸ U vreme kada je živeo Haldun industrijske proizvodnje nije bilo, pa njegovo distingviranje gradskih zajednica (u kojima dominiraju zanatstvo i trgovina) od seoskih zajednica (u kojima dominiraju agrarni oblici proizvodnje) možemo smatrati izuzetno pronicljivim i konačno naučno tačnim. Podsetimo ovde da Haldun smatra da seoske zajednice prirodno evoluiraju i to prvenstveno tako što se prelazi s agrarnih delatnosti na neagrarnu i što, kao posledica toga, dolazi do povećanja životnog standarda stanovništva. Napominjemo da Haldun ovakav proces tretira kao »aprioran« (fakad tabajana), pa je stoga »aprioran« i zakonit proces pretvaranja seoskih zajednica u gradske, gradskih u velegradske, itd.

Kritičari obično zameraju Haldunu da je previše bio obuzet dinamičkim dimenzijama društvenog života, te da je navodno zbog toga gotovo zanamario strukturalno-statičke dimenzije. Međutim, to je netačno. Dosledan mislilac ne ulazi u jednostranosti toga kova. Otuda Haldun veoma brižljivo, čak bismo rekli minuciozno, raspravlja o socijalno-ekološkoj strukturi grada, pri čemu on »jezgro grada« (medina) odvaja od ostalih segmenata grada po njegovoj ključnoj karakteristici — *tamadunu*. Jezgro grada je — veli Haldun — »kajmak« ljudi i civilizacije; u njemu žive i rade najkvalifikovaniji i najobrazovaniji. Ovaj »okean ljudi« (al-istibhar fi-l-'umran) značajno se razlikuje od strukture manjih mesta u kojima je općenito manje stanovništva, a takođe manje i aktivnog stanovništva.²⁹

Iako polazeći od apstraktne *'asabije* Haldun je razvijao i tezu o suprotnosti interesa i socijalnoj stratifikaciji i klasifikaciji unutar ljudskih zajednica. Na primjer, u gradovima Haldun razlikuje grupacije ekonomskih interesa, njihovu socijalnu hijerarhizaciju i sl., mada ne sa čvrstih pozicija. Takođe je sugerisao i razlikovanje »primarnih društvenosti« (susedstvo — givar i sl.) od »sekundarnih« (nasab — grupe po socijalnom poreklu, vala' — klijentela, hilf — savezi i sl.). Najzad, u gradskim zajednicama Haldun zapauža dominaciju slojeva bogataša (jaktur tarafuh), dok kaže da u selima gotovo i nema izraženih socijalnih razlika.³⁰ Ovakvim i sličnim razmatranjima Haldun je zaokružio svoje pojmovanje seoskih i gradskih naselja kao društvenih celina koje se karakterišu osobitim strukturalnim i dinamičkim obeležjima i koje se shodno tome, međusobno bitno razlikuju.

* * *

Ne želeći da rezimiramo prethodne stranice, moramo skrenuti pažnju na neke nedostatke Haldunovih pogleda na ljudska naselja, kao i na neke

²⁸ Isto, str. 210—211.

²⁹ Isto, str. 214.

³⁰ Isto.

opšteteorijske zablude pod čiji je uticaj potpadao. Tek tako će biti upotpunjena slika o ovome misliocu.

Tretirajući društvo kao složeni sistem baziran na ekonomskim zakonima koji istorijski nužno deluje mimo ljudske volje, inzistirajući na kompleksnosti i međupovezanosti društvenih pojava te zalažući se za »novu nauku« kao nauku o celini društvenih pojava, Haldun se može smatrati grandioznim pretečom kako istorijsko-materijalističkog pogleda na društvo tako i holističkog pogleda na saznajni metod sociologije (koga su mnogo kasnije zastupali Marx, Durkheim, Gurvitch, Mauss i dr.), na sociologiju kao nauku o totalnim društvenim pojavama. No Haldun je istovremeno bio ograničen vremenom i prostorom: njegova su iskustva bila sputana kako bedemima epohe u kojoj je živio tako i malim geografskim prostorom unutar koga je neposredno sticao iskustva. Otuda nije redak slučaj da njegova uopštavanja imaju ili nedozvoljenu ekstenziju, ili su pod znakom pitanja u celini. To je ponajviše vidljivo na primeru Haldunove analize ljudskih naselja. Na primer, tipologiziranje ljudskih naselja je očito učinjeno na osnovi preuskog iskustvenog okvira (severnoafričke zemlje), i Haldun uopšte nije uzimao u obzir pojavne oblike naselja u drugim podnebljima. Takođe, Haldun polazi od ljudskih potreba, u njima vidi zalogu svekolikih društvenih promena, pa i evolucije naselja, ali dolazi do posve drugačijih zaključaka o konačnom ishodu istorijskih zbivanja od onih koje nam je dao marksizam. Dok su za Marxa ljudske potrebe neiscrpni »zlatni rudnik« istorijskog progressa, za Halduna istorija ima svoj kraj. Eshatološko-fatalistički tumačeći istorijske promene, on zaključuje da svaka društvena pojava — naravno i ljudska naselja — ima svoj početak, uspon i kraj, tok koji u krajnjoj instanci ne određuju ovozemaljski činioци, već natprirodno, božansko biće. Ne mogavši da do krajnjih instanci razvije tezu o društvenoj ulozi ekonomskih činilaca, posebno ne sagledavši ulogu klasnih napetosti i klasnih borbi koje završavaju revolucionarnim prevratima, Haldun je pribegao »hokus-pokus štapiću« božanstva koje sve stvari na ekumeni vremenom dovodi u red. No kada iznosimo ovakve ocene, moramo znati da je Haldun bio mislilac — usamljenik, neverovatno zaslepljen propašću arapskog carstva i antičkih država, ne nalazeći u svojoj eposi pravi ključ za razumevanje toga. No zanemarimo li Haldunov beg u mistiku i zadržimo li se isključivo na racionalnom jezgru njegove sociološke misli, moći ćemo ga s pravom svrstati u prvi red preteča jedne marksistički postavljene sociologije, pa i sociologije naselja.

Summary

IBN HALDUN'S CONTRIBUTION TO THE SOCIOLOGICAL STUDY OF THE COMMUNITY

Just recently much has been written and discussed about Ibn Haldun, mainly because the »intellectual west« discovered him quite late. Economists, historians and philosophers have written about him, but rarely sociologists. The author draws attention to the fact that he is not acquainted with one work which analyzes Haldun's views of the local community. Haldun actually devoted much of his work to local communities and is really a forerunner in the sociology of communities.

This article presents and critically evaluates Haldun's views of the community, both village and city.

Резюме

ВКЛАДЫ ИБН ХАЛДУНА В СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ СЕЛЕНИЙ

В последнее время об Ибн Халдуна много пишут и говорят. Главной причиной этого является большое опоздание «интеллектуального запада» в открытии этого автора. О нем написано много экономических, исторических и философских трудов, но социологических мало. Автор статьи сообщает о том что ему не встретился ни один обзор анализирующий воззрения Халдуна и его толкования людских селений. Между тем, особое внимание Халдун уделял местным объединениям людей (селениям) и этим самим причислился к предшественникам социологии селения.

В настоящем обсуждении освещаются и критически анализируются воззрения Халдуна на селения людей (села и города).